

**UNIVERSITATEA „BABEȘ- BOLYAI”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”**

REZUMAT

**Coordonator:
Pr. Prof. Univ. Dr. IOAN CHIRILĂ**

**Doctorand:
MIRCEA (căs. PETROVAN)
MIHAELA ALIETA**

**CLUJ-NAPOCA
2020**

UNIVERSITATEA „BABEȘ- BOLYAI”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”

**„Lumina” (ἡλὸς – *or*): sensuri semantice,
înțelesuri teologice și reprezentări iconografice**

Coordonator:
Pr. Prof. Univ. Dr. IOAN CHIRILĂ

Doctorand:
MIRCEA (căs. PETROVAN)
MIHAELA ALIETA

CLUJ-NAPOCA
2020

Cuprins

Cuprins	2
Introducere	6
I. PROLEGOMENE METODOLOGICE, SENSURI SEMANTICE ȘI PERSPECTIVE CONCEPTUALE.....	37
1.1. Semnificațiile specifice ale termenului de „lumină”	37
1.2. Determinări semantice și morfologice	46
1.2.1. Sensul literal al termenului „lumină”	51
1.2.2. Simbolistica luminii.....	52
1.2.3. Lumina ca metaforă	53
1.3. Înțelesul iudaic al luminii – relația dintre <i>lumină și YHWH</i> în concepția antică a israeliților	56
1.4. Înțelesurile patristice ale luminii	62
1.4.1. Sf. Vasile cel Mare	63
1.4.2. Sf. Chiril al Alexandriei.....	67
1.4.3. Sf. Dionisie Areopagitul	68
1.4.4. Sf Maxim Mărturisitorul.....	69
1.4.5. Sf. Simeon Noul Teolog	70
1.4.6. Sf. Grigore Palama	74
1.4.7. Lumina și întunericul luminos – perspective mistice	76
1.5. Receptarea luminii în scrierile unor oameni de știință	83
Concluzii	89
II. ÎNȚELESURI TEOLOGICE	91
2.1. Categoriile de lumină	91
2.1.1. Lumina necreată (spirituală).....	91
2.1.2. Lumina creată (sensibilă).....	103
2.2. Lumina dumnezeiască în Vechiul Testament – manifestare a Slavei dumnezeiești ...	112
2.3. Înțelesuri luminii în filosofiele religioase	120
2.4. Înțelesurile luminii în sfera științei.....	125
2.5. Teologia vederii luminii în timp și în veșnicie.....	128
Concluzii	132
III. REPREZENTĂRI ICONOGRAFICE	134
3.1. Sensul și conținutul icoanei ortodoxe.....	134
3.1.1. Temeiul scripturistic al icoanei.....	137

3.1.2. Icoană sau idol	138
3.1.3. Canoanele icoanei și scopul lor	141
3.1.4. Imaginea ca simbol	145
3.2. Icoana – întruparea Luminii	152
3.2.1. Date generale despre icoane	158
3.2.2. Determinarea imaginii iconografice	160
3.2.3. Hristos –prima icoană	165
3.2.4. Lumina: nimbul și mandorla.....	168
3.2.5. Culorile- semnificația și raportul lor cu lumina în cadrul Iconografiei	171
3.3. Funcția luminii în revelare și reprezentare	182
3.3.1. Revelarea luminii.....	182
3.3.2. Reprezentarea luminii în iconografie	184
3.3.3. Expresia grafică a lui Yahve.....	188
Concluzii	189
Concluzii finale	191
Bibliografie	196

Cuvinte-cheie: lumină, YHWH, slavă, luminători, întuneric, sens, simbol, icoană, nimb, mandorlă.

Introducere

În Vechiul Testament lumina este asociată cu Dumnezeu și cuvintele Lui, cu mântuirea, cu bunătatea, cu adevărul, cu viața, lumina cea veșnică a Lui fiind mediul creației. Importanța temei este dată de faptul că lumina reprezintă un atribut al lui Dumnezeu care dezvăluie diferite aspecte ale caracterului Său, sursa vizibilă fiind soarele. Există două tipuri de lumină în Vechiul Testament: *lumina necreată* și *lumina creată*, dată de corpurile cerești (soarele, luna și stelele), acestea fiind cele care permit reglarea vieții.

Teza are ca punct de pornire prezentarea și întemeierea lexemului אור (*or*) – *lumină*, definirea conceptelor fundamentale legate de aria semantică a termenului, argumentarea poziției în raport cu studiile de specialitate, prelucrarea critică a bibliografiei și nu în ultimul rând, prezentarea, descrierea și interpretarea datelor și exemplelor, prin evidențierea contribuției personale. Este cunoscut faptul că, în toate limbile, originea multor cuvinte s-a pierdut complet. Scopul principal a fost identificarea sensurilor cuvintelor care urmăresc așezarea temei *luminii* ca manifestare a lui Dumnezeu în diferite episoade biblice, precum și puterea omului de cunoaștere a Lui în *lumină* prin capacitatea vizuală de experiență a energiilor necreate ale lui Dumnezeu, care se manifestă în umanitate și în cele din urmă, redarea luminii în iconografie și în contextul inter-disciplinar (filozofie, fizica cuantică, medicina-microbiologia). Unghiul de abordare utilizat este de factura analitică și sistematizare teologică.

Structura lucrării de doctorat

Teza este structurată pe trei părți, fiind precedată de o secțiune de *Preliminarii metodologice*, în care am prezentat metodele de abordare, reperele semantice și terminologice, precum și premisele biblice, patristice și cele din literatura de specialitate. Sfânta Scriptură poate fi citită ca un act cultural, dar ea a fost scrisă pentru ca lectura ei să provoace un răspuns al omului în fața chemării lui Dumnezeu. Omul antic gândea în paradigme considerabil diferite de cele ale omului modern. Conducătorii politici aveau ei înșiși un important rol sacerdotal sau cel puțin funcționau în strânsă legătură cu viața religioasă. Omul antic poate fi definit eminentement drept *homo religiosus*.

Lumina este vehiculul prin care omul cunoaște Universul. Razele de lumină provin în Univers de la orice astru (cea mai mare parte a lor fiind situați la ani-lumină de Pământ) și în micro-cosmos de la emisia fotonilor de către atomi (ce conțin informațiile despre momentul emisiei acestora și al

întregului proces în sine). Prin lumina fizică ne este accesibilă și lumea prezentă, în care trăim și trecutul Universului din epoci îndepărtate, căci o parte din istoria lui este imprimată în lumină. Lumina fizică mijlocește întâlnirea omului cu Universul, transportând depărtările lui nevăzute miliarde de ani lumină, până la suprafața lentilelor de observație, dând mărturie despre structurile și dinamica lui

Debutul lucrării este marcat de un studiu introductiv dedicat termenului de *lumină*, lexemul *or* fiind analizat din perspective etimologice, semantice, morfologice, istorice, cognitive și nu în ultimul rând, comentariile pe text, punctându-se aspectele lexicologice specifice. Într-adevăr, minunea este că suntem capabili să urmărim etimologia unui cuvânt pe o perioadă atât de întinsă de timp. Scriptura Vechiului Testament întruchipează în mod substanțial toate rămășițele limbii ebraice, iar atunci când întâlnim un cuvânt destinat cercetării din întreaga literatură existentă, putem fi deseori încurcați să știm semnificația exactă pe care a fost destinat să o transmită. Învățătura despre *lumină* a fost indicată în linii generale în Vechiul Testament, insistându-se cu precădere pe relația sau legătura lui Dumnezeu și lumina în mentalitatea vechilor israeliți. Dumnezeu a stabilit ordinea și în cadrul ordinii, toate lucrurile legate între ele în funcție de modul în care sunt conectate. Întâia lucrare înfăptuită de Dumnezeu a fost aceea de a crea *Lumina*, risipind întunericul inerent. Niciodată nu am văzut că întunericul scoate lumina din existență, ci ni se spune că lumina și întunericul nu au părtașie una cu cealaltă. Citind cu atenție Sfânta Scriptură identificăm cu ușurință mai multe concepte vechi-testamentare care poartă o importanță teologică imensă, cum ar fi: *legământ*, *dreptate*, *neprihănire*, *milă și dragoste*, etc. Un termen care, de departe parcă le întrece pe toate, este termenul de *lumină*, care cuprinde pe lângă înțelesurile omenești și atributele divine, fiind mereu asociat cu *lumina lui Dumnezeu*, făcând trimitere către Slava Lui. În multe locuri ale Sfintei Scripturi Domnul Dumnezeu este numit *Lumină* sau este identificat cu aceasta.

Capitolul introductiv al acestei teze demonstrează faptul că opinia științifică privind conceptul de *lumină* în Vechiul Testament s-a schimbat în ultimii cincizeci de ani de la publicarea TDOT, în plus față de nașterea unei noi abordări în lumina acestor evoluții, este necesară o explicație nouă și cuprinzătoare a conceptului de *lumină* în BH, care utilizează instrumente de cercetare pentru a oferi un model exegetic complex al lexemului אור și nu doar o simplă analiză filozofică.

Lumina reprezintă un simbol universal al dumnezeirii, trăirii și cunoașterii pentru toate neamurile și religiile. Universul se dezvăluie în lumină. În lumină se dezvăluie lumea. Minte în lumină cuprinde scânteierile nevăzutului, iar chipurile și culorile se descoperă tot în lumină. *Cuvântul Lui Dumnezeu este Lumina* care stă la temelia creației, a omului și a Împărăției Cerurilor. Învăluirea în Cuvântul lui Dumnezeu duce la găsirea sensului existenței umane. *Cel dintâi Cuvânt*

al lui Dumnezeu a fost rostit în momentul în care a creat *lumina* (Fac 1,3). Atunci Însuși Dumnezeu a catalogat *lumina* ca fiind bună (*frumoasă*) (Fac 1,4).

Russel R. Reno spune că „nu ar trebui să gândim în termeni de lumină inițială, ca și când ar fi existat raze de lumină înainte de a crea soarele”, ci cel mai probabil ar merita înțeleasă ca atare, adică „Lumina înțelepciunii divine” (care își are obârșia în *Cuvântul lui Dumnezeu*, prin care toate s-au făcut de-a lungul istoriei) din aceste prime trei zile ale creației. *Cuvântul lui Dumnezeu este în mod ființial Lumină* asemenea rodului invariabil al unei firi inalterabile și asemenea unui bun inalterabil. După ce Dumnezeu a adus la existență natura luminii, abia pe urmă, a creat luminătorii în ziua a patra. Aceștia aveau rolul de a transporta lumina prim-născută. Soarele ca luminător și emițător al luminii materiale este considerat simbol și termen comparativ pentru lumina necreată. *Lumina dumnezeiască* este dimensiunea vizibilă a dumnezeirii, a energiilor necreate sau a harului prin care Domnul Dumnezeu Se revelează făcându-Și cunoscută existența. Creștinismul nu este doar o disciplină academică, ci este o realitate. Creștinismul este însăși *viața, lumina*. Lumina necreată depășește atât cele sensibile cât și cele inteligibile. Lumina primei zile era *esența* însăși a luminii nevăzute, iar lumina zilei a patra era purtată de corpurile astrale. Actul creator se manifestă în cadrul luminii și în irumperea continuă a energiilor divine necreate. Lumina necreată depășește atât cele sensibile cât și cele inteligibile. Întunericul și noaptea nefiind create, seara și dimineața marchează succesiunea momentelor. În discursul vechi-testamentar, există o relație strânsă între întuneric și lumină. D. Bonhoeffer vede legătura dintre întuneric și neformabilitate a fi atât de integrantă, încât atunci când Dumnezeu a vorbit despre lumină în ființă, prima lumină a început deja să ordoneze haosul și să dezvăluie forma.

Lucrarea este structurată pe trei capitole. În capitolul I, *Prolegomene metodologice și sensuri semantice și conceptuale*, s-a prezentat etimologia cuvântului *lumină*, metodele utilizate, analiza morfologică, semnificațiile semantice și nu în ultimul rând, comentariile pe text, punctându-se aspectele lexicologice specifice. Etimologic, termenul ebraic אור (*or*) – *lumină* are o arie semantică destul de extinsă. Joel D. Ruark va include date referitoare la lexemul complet (atât formele nominale, cât și verbale, precum și substantivul derivat אמאור – *luminare*), luând în considerație și נגה – *să strălucească*, נר – *lampă* și alte lexeme înrudite. Procesul de construire a acestui model de cercetare va include datele semantice aplicabile obținute din utilizarea acestor termeni, derivați din date ale proceselor cognitive consecvente și logice care guvernează utilizarea acestui lexem în BH.

Am insistat asupra textelor în care se regăsește termenul de *lumină* pe cuprinsul Vechiului Testament, extrase din BH, BV și LXX, încercându-se găsirea semnificațiilor specifice, prin argumentare biblică, prin argumentare istorică, etimologică și argumentare logică a textului. Intenția noastră a fost de a cerceta atât scrierile din limba ebraică, care se referă la termenul de *lumină*, cât și traducerea din limbile latină și greacă, pentru a se putea observa dacă sensurile termenului s-au

păstrat întocmai sau au suferit unele modificări pe parcursul scurgerii timpului. Chiar și o lectură ocazională a Vechiului Testament demonstrează că scriitorii evrei antici concep în mod clar un fel de relație concretă între *lumină* și *YHWH*, iar natura acestei relații nu este deloc clară la o primă privire asupra textului. De exemplu, psalmistul scrie că „YHWH este lumina mea” (Ps 26,1). Când psalmistul atașează sufixul pronominal personal la substantivul – *lumina mea* – aceasta indică o lumină internă posedată de psalmist, adică un lucru cumva intrinsec pentru umanitate, sau se referă la ceva extern sau extrinsec autorului, cum ar fi o *lampă* sau un fel de *flacără* pentru a lumina calea ce urmează.

Teza se focalizează pe descoperirea semnificațiilor semantice ale termenului de *lumină* ce impun o abordare deosebit de prudentă și în același timp laborioasă, date fiind începuturile atât de îndepărtate în utilizarea acestui termen. Limba este un mediu prin care un vorbitor comunică ceva în lumea experienței sau gândirii unui ascultător. Lingvistul francez Emile Benveniste sugerează că limbajul se bazează pe două tipuri de entități: *entitățile semiotice* (adică semnele) și *entitățile semantice* (purătorii sensului). Semnele sunt unități distinctive și combinative într-un sistem specific: *sunete* (foneme) în cadrul sistemului fonologic, cuvinte și părți de cuvinte (morfeme) în cadrul sistemelor lexicale și modele gramaticale (sintagme) în cadrul sistemului sintactic. Semnele devin entități semantice când sunt atașate la semnificație, ele neputând fi separate în exercitarea limbajului. Elementele limbajului alcătuiesc un cod format din semne care indică sensul: folosind termeni psihologici, putem spune că limbajul implică imagini și concepte atâta timp cât ne amintim că acestea sunt mediate de cuvinte. Toate interpretările date termenului de *lumină* se reduc în esență la patru cuvinte cu înțelesuri apropiate: *kavod*, *murkavah*, *ykr*, *shakan*. Într-o perspectivă exegetică mai largă, ipostazele interpretative se pot clasifica însă în mai multe categorii.

Teza noastră se dorește a fi un punct de congruență între Vechiul Testament și tradiția patristică. Părinții Bisericii vorbesc despre faptul că experiența luminii este viața duhovnicească conștientă care descoperă harul dobândit de către om: Sfântul Grigorie de Nyssa și Sfântul Dionisie Areopagitul descriu experiența mistică a omului cu Dumnezeu în termenii întunericii. *Vederea* acelei lumini e mai presus de vedere, cât și de înțelegere: Sf. Grigorie de Nazianz subliniază strălucirea, după natură, cu care au fost creați îngerii, dar și întunericii în care s-au afundat, după voință: „și acela care pentru strălucire este socotit și numit Lucifer, iar pentru mândrie întuneric, ca puterile răzvrătite de sub el, care înfăptuiesc răutatea prin fuga lor de la bine, răutate pe care ne-au mijlocit-o și nouă”.

În al doilea capitol intitulat *Înțelesuri teologice* am abordat tema *luminii necreate* și relația ei cu lumea creată, respectiv *lumina creată* provenită de la aștri. Există în Scriptură un prim sens: *lumina dumnezeirii*, ca lumină necreată și veșnică, și lumina ca realitate fonică creată, care are două nivele de manifestare: un nivel general, neprecizat suficient de clar, cel al primelor trei zile, și un nivel precizat clar și actual: *lumina astrală*. Distincția e suficient de clar precizată de noțiunea

de *creatură*. Lumina este și un element al creației, fiind supusă, potrivit expunerii teologice, spiritualizării în vederea înveșnicirii, decurgând de aici caracterul ei trecător. Primele trei zile ale creației reprezintă etapa temporală în care Dumnezeu aduce din neființă la ființă suportul material al tuturor elementelor ipostaziate ale speciilor. Cât de departe sau cât de mult, nu putem măsura. De fapt, nu este posibil să știm. Nu trebuie să cunoaștem numărul de stele de pe cer, dar Dumnezeu vrea să știm de ce sunt stelele. El ne spune: „Cerurile declară slava lui Dumnezeu; și nevăzătorul ne arată frumusețea Lui” (Ps 19,1). Dumnezeu, care a poruncit luminii să strălucească în întuneric, a strălucit în inimile noastre. Atunci când lumina strălucește asupra noastră, ea este relevantă pentru stricăciunea noastră. A doua zi aduce înaintea noastră separarea, căreia îi urmează manifestarea luminii. A treia zi înseamnă învierea, pentru pământ, ieșirea din ape și creșterea și dezvoltarea florei, a ierburilor și copacilor pregătiți să dea roadă. În aceste trei zile, Dumnezeu este într-o continuă revărsare de energii generatoare de lumină care este dătătoare de viață. Creația e constituită din elemente individualizate concret și definite de rațiunea divină prin care au participație la Logos. Dumnezeu este lumina – sfințenia și puritatea lui sunt complete. În contrast, păcatul aduce întuneric. Când bărbatul și femeia au păcătuit, nu au vrut să se confrunte cu lumina. Iisus Hristos spune că lumina a intrat în lume, și „oamenii au iubit întunericul, mai degrabă decât lumina, pentru că faptele lor au fost rele” (In 3,19).

Originea luminii divine este necunoscută la început. Este o apariție inedită și fascinantă. Nu este din lumea aceasta frumusețea ei transformatoare și transfiguratoare. Ea vine de la Dumnezeu și nu de la obiecte. Este ambianța unei persoane și nu a unui lucru sau obiect. Aceasta nu este creată. Creația nu are lumina ca entitate care este ipostaziată. Nu este lumina vreunui lucru creat. Această lumină este activă, se mișcă și este liberă de timp, de spațiu, de orice condiționare. Ea este și nu este. Poate să se arate și poate să dispară. Nu se supune vreunui lucru sau vreunei determinări. Și totuși această lumină poate intra într-o formă de comunicare, de relaționare, de intersectare, învăluire, dar nu confundare, de unire între persoane, dar nu și de ștergere a identității persoanelor respective. Ea se transmite nepuizabil de la Dumnezeu către ființa umană. Este invizibilă pentru vederea fizică și scapă oricărei experiențe senzoriale, deoarece este supra-sensibilă. Este strălucirea și este manifestarea lui Dumnezeu Însuși. Pentru acest motiv nu putem exprima esența sa, dar multiplele sale energii pot fi descrise.

Discuția despre teologia luminii trebuie să pornească de la aceste două variabile: *Dumnezeu* și *lumina*, în primul rând din punct de vedere metaforic. Cunoașterea *luminii* la nivel de metaforă, respectiv a cunoaște un lucru printr-un altul, este un procedeu folosit din ce în ce mai mult în studiile teologice actuale. Cunoașterea lui Dumnezeu se face prin vederea *luminii dumnezeiești*.

Această expunere sistematică a termenului *lumină*, după cum apare prezentată în Vechiul Testament, este urmată în al treilea capitol intitulat *Reprezentări iconografice*, în care avem în

vedere cercetarea luminii în arta iconografică. *Arta Sacră* însă a dobândit sensul vieții, sensul existenței omului. Ea ne ajută să vedem și să cunoaștem calea spre mântuire, spre viața veșnică.

Imaginea sfântă, la fel ca Sfânta Scriptură, nu transmite idei și noțiuni omenești de adevăr, ci adevărul însuși – *revelația dumnezeiască*. Nici realitatea istorică, nici cea duhovnicească nu admit invenția. De aceea arta Bisericii este realistă în cel mai strict sens al cuvântului, atât în iconografie, cât și în simbolismul ei. În adevărata artă bisericească nu există nicio idealizare, așa cum nu există nici în Sfânta Scriptură, nici în Liturghie. Astăzi, icoana reprezintă un răspuns la dezorientarea lumii actuale care a pierdut sensul vieții, zbatându-se într-un vid al neputinței de a se ridica deasupra materiei. Mai mult ea înseamnă comuniune pentru toată făptura și înfrângerea diavolului care este dușmanul neîmpăcat al Domnului Dumnezeu și al omului. Nu în ultimul rând, dimensiunea antropologică a icoanei este o expresie a faptului că ea se încadrează într-un firesc al existenței noastre. Ea arată permanenta pronie dumnezeiască față de om pentru că Hristos a venit în lume ca să slujească și ca „lumea „viață să aibă, și din belșug să aibă” (In 10,10). Icoana arată că viața este mai puternică decât moartea, mărturisind pentru totdeauna adevărul Învierii lui Hristos ca arvună a învierii noastre.

Status quaestionis

Formularea ipotezei de cercetare, a ideilor fundamentale ale lucrării s-a realizat prin analiza literaturii de specialitate, adică scrierile de profil în care este dezbătută tema *luminii*, evitându-se repetarea unor fapte sau a unor greșeli deja consacrate și astfel creându-se premisele dezvoltării științei ulterioare.

În primul volum al seriei repertoriale Dicționarul Teologic al Vechiului Testament (TDOT) a fost publicat în limba germană în 1973 și ulterior a fost tradus în limba engleză un articol despre lumină. Cercetătorul norvegian Sverre Aalen, profesor de Noul Testament la Seminarul Teologic din Oslo prezintă principiile paradigmatiche ale unor studii din secolul al XX-lea cu privire la conceptul de *lumină* în Vechiul Testament. În primul rând, în mintea unei persoane vechi din Orientul Apropiat, fenomenul *lumina zilei* a existat independent de fenomenul *luminii solare*, deoarece cunoașterea științifică nu a progresat încă până la punctul în care popoarele antice știau că lumina zilei a venit de la soare. În al doilea rând, deși este aplicat în mod metaforic în diferite moduri, conceptul de *lumină* din literatura antică din Orientul Apropiat, inclusiv Vechiul Testament, nu reprezintă niciodată niciun fel de realitate metafizică în legătură cu divinitatea, cu excepția posibilă a lui Is 5,20. În cele din urmă, diferitele înțelesuri ale termenului *or* nu au fost în mod obișnuit înțelese drept o categorie distinctă, bazată pe contextul specific al fiecărei atestări individuale. Cercetătorii din secolul al XX-lea au tratat lexemul *or* pe baza unei analize categorice

fără a oferi niciun fel de sinteză conceptuală. Această abordare a fost potrivită și fructuoasă pentru timpul său. Exegeții astăzi depind în continuare de acest tip de analiză categorică.

În ultimii treizeci de ani, au fost publicate două disertații importante care se referă direct la conceptul de lumină din Vechiul Testament. Primul studiu, realizat de W. David Reece, oferă o analiză lexicală mai detaliată decât interpretările anterioare ale lui S. Aalen, W.D. Reece încă se ocupă numai de semnificații categorice și nu explorează niciodată legăturile cognitive potențiale între diferitele simțuri ale literaturii Vechiul Testament. Cel de-al doilea studiu, scris de Shawn Zelig Aster, se referă la subiectul actual în mai multe moduri importante, deși lucrarea sa se concentrează nu pe ebraicul lexem *or*, ci pe paralelele din BH cu termenul specific akkadian *melammu*. Cu toate acestea, cercetarea lui S. Aster este semnificativă pentru studiul actual, în special tratamentul său cu privire la sintagma *slava lui YHWH* în Vechiul Testament și relația sa cu reprezentările prezenței YHWH ca radiantă fizică.

În lumea antică era normativ ca divinitatea să fie imaginată cu o aura luminoasă sau înflăcărată. Strălucirea măreției divine (Is 2,10) în literatura egipteană era descrisă ca un disc solar înaripat însoțit de nori de furtună. Akkadienii foloseau termenul *melammu* pentru a descrie această reprezentare vizibilă a *slavei divinității*.

În 1960, Jaroslav Pelikan a prezentat seria *Gray Lectures de la Universitatea Duke*, arătând cum Sf. Atanasie din Alexandria a folosit și a expus imaginea lui Ioan, în care *Dumnezeu este lumina* în apărarea sa teologică a *formulării Sinodului de la Niceea*. Aceste prelegeri au fost rafinate și publicate în 1962 sub forma cărții *Lumina lumii: o imagine de bază în gândirea creștină timpurie*. El spune că imaginea Domnului *Dumnezeu este lumina*. Aceasta nu este o afirmație ontologică în sine, ci comunică o realitate ontologică. Cititorii Bibliei, atât evrei, cât și creștini, au recunoscut întotdeauna că există paralele între această temă biblică și închinarea la lumină în diferite religii păgâne. Totuși, până în secolul nostru, profunzimea și puterea acestui lucru au ocupat atenția cercetării științifice. Din păcate, J. Pelikan lasă, în esență, paisprezece secole de discuții teologice în tratarea imaginii *luminii*. El identifică pe James Breasted, Franz Joseph Dölger și Rudolf Bultmann ca cercetători ai secolului al XX-lea, ale căror opere au produs influențe care au stabilit fundalul pentru propriile sale prelegeri, dar el nu interacționează critic cu niciunul dintre lucrările lor specifice. Publicația rezultată din Simpozionul Templeton privind lumina, care reunește atât teologi cât și fizicieni, a oferit o matrice utilă pentru a evalua natura relației filosofice dintre fizică și metafizică în ceea ce privește lumina și YHWH, din diferite epoci, într-un mod ad-hoc, fie metaforic sau analogic. Aplicarea unei metodologii față de datele lexicale demonstrează fără echivoc o relație metaforică, dar nu una analogă, deși nu neagă existența unei relații analoge.

În literatura biblică românească semnalăm prezența unor cercetări realizate de părintele Ioan Chirilă, profesor de Vechiul Testament la Cluj (și coordonator al acestei lucrări), care a evidențiat

specificitatea vechi-testamentară a teologiei luminii dumnezeiești. Preocupările sale au debutat cu *studiu sintetic* publicat în urmă cu mai bine 25 de ani, „Teologia luminii în Vechiul Testament” iar mai recent a dezvoltat, *prin cele aproape 10 studii despre lumină*, diferite perspective care vizează *modul de manifestare a luminii dumnezeiești* în creație și în veșnicie. Modul de abordare folosit de părintele Ioan Chirilă, respectiv analiza textelor biblice de referință, prin intermediul Părinților Bisericii și deschiderea culoarelor de cercetare în direcția Iconografiei, a fost asumat *ca și model de cercetare* al acestei teme.

Pe lângă aceste lucrări de referință mai pot fi menționate câteva cercetări realizate de părintele Constantin Oancea, profesor de Vechiul Testament la Sibiu, în care sunt expuse sistematic principalele direcții de raportare la conceptul *lumină* în Vechiul Testament. Notabilă este și cercetarea părintelui Cătălin Vatamanu, profesor de Vechiul Testament la Iași, care identifică fundamentarea scripturistică care a stat la baza discursului părintelui Dumitru Stăniloae despre lumina primei zile a creației.

Aportul personal:

Lumina primordială, care deschide creaturii posibilitatea pregustării veșniciei în actul creației, este supusă din nou vederii, dar nu oricum, ci *în chip tainic, prin intermediul icoanei*. Părerea noastră este că, există posibilitatea realizării unei *cercetări mai ample a luminii*, din primul capitol al Facerii, *cu aplicabilitate în arta iconografică*.

Așadar, iconograful *are rolul de a-l pune credincios* în fața *realităților veșniciei*, care sunt *pline de lumină*, exact așa cum a fost la început. Axa centrală a lucrării o constituie momentul esențial în care lumina dumnezeiască este și pe pământ la fel cum este și în ceruri. Dumnezeu se face cunoscut omului prin teofanie, descoperindu-se faptul că El este Lumină. Icoana poartă în interiorul ei lumina care odată experimentată, îl iluminează pe credincios și-l apropie de sfințenie, descoperindu-ne totodată importanța parcurgerii în lumină, prin icoana care întrupează Lumina, calea către *lumina veșnică*. Această cercetare încearcă să ofere omului contemporan premisele de a experimenta vederea luminii îndumnezeitoare prin intermediul imaginii religioase:

Fiecare icoană ar trebui să fie considerată ca sursă unică de lumină. Aceasta doar dacă divinitatea cuprinsă în icoană prin lucrarea Sfântului Duh, luminează privitorul, altfel el nu va putea vedea lumina. Icoanele cu fondul lor de aur și figurile lor țesute din lumină, urmăresc transfigurarea materiei. Ele se prezintă ca iradierii veșnice, reflectare a luminii dumnezeiești, necreate. Privirea acestei lumini transfigurează întreaga ființă a celui dezvoltat în lumină. Trupul omului participă la această experiență mistică, plină de lumină. Icoana ca simbol al Întrupării („inima ortodoxiei”) a fost întotdeauna capabilă să înregistreze și să reflecte în mod subtil cele mai complexe ritmuri ale realității istorice. Posibilitatea unirii cu Dumnezeu prin intermediul icoanei devine una din trăsăturile principale ale antropologiei creștine, care a fost explicată de teoreticienii bizantini ai

imaginii în primul rând prin Întruparea și participarea umanității la esența divină. Calea iconografiei, ca mijloc de exprimare a lucrurilor privitoare la Dumnezeu, este calea teologiei. Prin această cercetare noi am reușit să demonstrăm și să întărim ceea ce era deja demonstrat: importanța parcurgerii vieții creștine în lumină, prin și alături de icoana care întrupează Lumina, calea vieții de pe acest pământ, calea către lumina veșnică. În timp ce lumina nu poate fi considerată energie – asta ar necesita secole de știință pentru a se descoperi – Facerea recunoaște lumina ca esența universului.

Concluzii finale:

Modelul arhetipal lumină-întuneric, spirit-materie, cer-pământ, reprezintă realitatea primordială, și în istoria umanității acest dualism este imitat în cât mai multe modurile posibile. Istoria artei și a iconografiei, cu precădere, exprimă cu claritate acest fapt. Indiferent de context există această oscilație între lumină și întuneric care se separă și se denaturează reciproc, în încercarea neostoită de a imita și a ajunge la arhetip. Mai mult decât oricând acum se poate observa că de fiecare dată, prin conștiința acumulată, se dobândesc noi experiențe în înțelegerea arhetipului.

„Reflectăm ca într-o oglindă slava lui Dumnezeu”, o icoană este această oglindă prea plină de aleasa însușire a slavei: lumina. Harul divin reprezintă manifestarea Energiilor divine necreate.

Pentru a înțelege modul în care vechii israeliți au înțeles conceptul de אור, am analizat modul în care acest concept a fost utilizat în contexte lingvistice reale. Din punct de vedere lingvistic, toate interpretările date termenului de „lumină”, se reduc în esență la patru cuvinte, cu înțelesuri apropiate: *kavod*, *murkavah*, *ykr*, *shakan*. Într-o perspectivă exegetică mai largă, ipostazele interpretative se pot clasifica însă în mai multe categorii. Majoritatea cercetătorilor au considerat că originea mandorlei, respectiv lumina reflectată în icoană, se găsește în conceptul iudaic de *ykr*. Pe lângă referințele directe la lumina divină, am identificat și atestări suplimentare concludente în ceea ce privește referentul fizic specific sintagmelor metaforice: lumina focului, lumina soarelui, lumina zorilor, lumina norului.

Caracteristicile și efectele luminii primordiale sunt nenumărate ca atribut al susținerii vieții. Lumina fizică este parte constitutivă a vieții biologice. Lumina nu are sălaș nici pe Pământ și nici în Cer și nu poate fi reținută într-un spațiu. În ciuda a trei milenii de investigații umane a unor detectivi strălucitori, lumina refuză să-și predea toate secretele.

Sf. Simeon și anume în „Imnele dragostei dumnezeiești” vorbește despre lumina dumnezeiască: „Tot ce vine de la Dumnezeu este lumină și ce ne vine din lumină: lumină e viața, lumină nemurirea, lumină iubirea, pacea, adevărul, ușa împărăției cerurilor, lumină este Hristos, Mântuitorul și Împăratul lumii; lumină pâinea trupului său neprihănit, lumină potirul preacinstului Său sânge, lumină Învierea Sa, lumină degetul Său, lumină mâna Sa, lumină ochii săi; lumină e Domnul, glasul Său , ca lumină din lumină”.

În timp ce omul se implică în lumina necreată, strălucirea ei se va intensifica prin raze tot mai puternice, care provin din Ființa lui Dumnezeu. Sf. Părinții spun că lumina de pe Tabor a fost însăși dumnezeirea. Această lumină este și transmisibilă. Ea nu se împrăștiă prin faptul că se transferă de la un subiect la altul, de la Dumnezeu la îngeri, sau de la îngeri la sfinți. Acesta este modul în care credem că transparența corpurilor sfinților poate fi mai bine înțeleasă. În timp ce își mențin morfologia, corpurile sunt asemănătoare cu cele din sticlă care păstrează flacăra luminii divine, pentru a se răspândi în jurul lor.

Luminarea omului, îndumnezeirea sau unirea cu Dumnezeu în iubire se realizează deplin în viața veșnică, deși sfinții o experimentează anticipat chiar în timpul vieții pământești într-un mod autentic și transfigurator. Pentru Părinții Răsăriteni care folosesc întinericul divin ca o expresie metaforică pentru incomprehensibilitatea divină, noțiunea de Dumnezeu ca Lumină e indispensabilă, ca de exemplu, la Sf. Dionisie Areopagitul. Arhimandritul Sofronie notează că, spre deosebire de Vechiul Testament, unde simbolismul Slavei Domnului (*Kavod Yahweh*) e folosit alături de „întinericul divin”, Noul Testament folosește pentru teofania divină doar o terminologie luminoasă. Simbolismul luminii este de primă importanță și pentru iconografia Bisericii Răsăritene.

Concluzia noastră este că în manuscrisele originale, semnificațiile cuvintelor ebraice erau destul de diferite, fiind cuvintele care înseamnă ordine și haos. Credem că aceste cuvinte descriu lucrarea Duhului Sfânt întrucât, în fiecare zi, Dumnezeu a adus mai multă ordine din haosul care era masa elementelor conținute în structura inițială a apei. În fiecare zi, prin procesul numit creație, El a ordonat aceste diferite elemente în structurile adecvate, astfel încât El să poată crea. Prezentarea acestui concept este foarte simplă și de bază pe mai multe niveluri, dar considerăm că reprezintă în mod adecvat afirmația fundamentală, fără a ne lăsa să detaliem mai mult decât poate susține acest format.

Scrierile critice ale Sf. Maxim Mărturisitorul, Sf. Simeon Noul Teolog și Sf. Grigore Palama nu sunt luate aproape deloc în considerare în lucrarea lui Charles Barber *Contestarea logicii picturii: Arta și Înțelegerea în Bizanțul sec. al XI-lea* (2007) discuția lor nu are un context teologic substanțial și, prin urmare, categoriile hermeneutice adecvate pentru a calibra întrebările iconologice. Având în vedere că aducem la un corp teologic, filosofic sau iconografic întrebările și problematica noastră contemporană și, impunem un dialog, o revigorare, este important de știut dacă hermeneutica trebuie să angajeze cu adevărat textul și imaginea, să ia în considerare nu numai suprafața sa morfologică, care cedează cu ușurință la interpretare – dar și catenele mai profunde care o susțin și le fundamentează. Continuitățile cu trecutul sunt esențiale mai ales în cazul în care textul sau imaginea aparține dinamic în ele (adică, în tradiție) și își proiectează elementele sale din acel punct de vedere. Este important în cazul unor termeni teologici și estetici greci și textele pe care le constituie, să

identificăm aceste puncte dense și să urmăm căile pe care le conturează. Aceasta nu este în niciun caz o sarcină ușoară, deoarece duce mai des la ambiguitate decât la certitudine și, prin urmare, la tentația de a impune un sistem hermeneutic, mai degrabă decât la o descoperire ca o formă indigenă în interiorul textului sau al operei. Reamintindu-l pe Heidegger, putem considera adevărul că hermeneutul caută să fie la muncă în lucrare.

Pe de altă parte, așa cum se întâmplă adesea cu texte sau imagini care există vital în cadrul unei tradiții, mai multe voci sunt auzite în ceea ce spun sau arată. Sf. Teodor Studitul folosește conceptul de ipostază pentru a explica modul în care o imagine îl înfățișează pe Hristos. Acesta este un concept dificil și aplicarea sa la artă în acest context este provocatoare. În loc să ia acest termen pentru a însemna unirea, așa cum sugerează teologia sa, Sf. Teodor Studitul se năpustește pe ideea că arta nu poate transmite realități spirituale. Un tablou este ca o umbră, susține el; dacă Hristos are un corp și acel corp are o umbră, este corect ca pictura să reproducă această relație și să-i picteze asemănarea. Caracterul platonice al acestei concepții este evident. La fel și problema pe care o implică. Ipostasul lui Hristos își unește cele două naturi și, prin urmare, orice imagine despre el trebuie să-i arate ca existent în aceste două naturi pe deplin, mai degrabă decât ca o ființă pur fizică. Prin urmare, nu este suficient să surprindem existența sa umană. O icoană trebuie să transmită și divinitatea sa. Aceasta este provocarea estetică a rădăcinilor care poate fi urmărită în platonism, asceză în deșert și influența origenismului și monofizitismului asupra viziunilor bizantine ale materiei. Soluția este ordonarea artei la realități intelectuale. În asceză, descifrarea imaginii mentale sau eliminarea ei în totalitate protejează sufletul de asaltul propriilor pasiuni și de plăcile demonilor.

Această viziune a materiei și a imaginii apare în tradiția ortodoxă, dar ca un fir. Unele teologii o reflectă mai mult decât altele. Dar după Sf. Maxim, urmele sale sunt mai greu de detectat. La Sf. Maxim, teologia ortodoxă își realizează potențialul ontologic. În ontologia maximiană, viețile ființelor devin iconice nu în modul reflecției platonice, ci într-o revărsare de existență grațioasă în care ființele lor sunt dezvăluite. Astfel, a discuta despre icoana ortodoxă fără a ține cont de ontologia ortodoxă înseamnă să o supunem unei sărăciri estetice, pe care nu o merită. În mod asemănător, încorporarea icoanei în construcțiile contemporane ale imaginii ca jetoane ale unui imaginar ideologic sau fenomenologic, sau s-o redacteze într-o semiotică a spectacolului și a teatrului sacru, înseamnă a implica un artefact teoretic și cultural și nu imaginea reală a cărei realitate noi o căutăm.

Integrarea de către arhimandritul Sofronie a luminii și întunericului într-o singură schemă teologică, dar expuse ca două experiențe succesive diferite. Ca părăsire de Dumnezeu, întunericul nici nu înseamnă lumină, nici nu coexistă cu lumina, „venirea și plecarea” luminii nu are loc la nivelul energiilor, ci al persoanei. Vederea Luminii e văzută nu atât ca o iluminare a simțurilor duhovnicești de către o energie divină, ci mai degrabă drept cel mai intim contact personal cu o

existență ipostatică. Lumina divină nu este creată deoarece nu este a unei ființe create. Oamenilor le este permis să-L cunoască pe Dumnezeu ca lumină și să devină dumnezei prin har.

Viața creștină reprezintă în realitate devenirea noastră, transformarea în icoane a lui Hristos. Putem reconsidera rolul luminii și al culorii în pictură, din punct de vedere estetic, acestea fiind probleme care au stat la baza artei de-a lungul secolelor. În termeni ortodocși, putem vorbi despre o formă îndumnezeire în artă, în același mod în care vorbim despre aspectul de îndumnezeire al unui ascet.

Nevăzutul este văzut și experimentat într-o formă superioară, celei care se află în fața simțurilor și devine vizibilă. Acest tip de viziune le permite oamenilor spirituali să recunoască lucrarea deificatoare pe care o au în existența lor, prin această lumină care curge de la Dumnezeu. Dumnezeu Tatăl este lumină, în sensul existenței întregii creații, nu numai a vieții. Dumnezeu-Cuvântul este lumina vieții, cea care dăruiește tuturor viața, dar este, prin harul Său, și lumina înțelegerii, lumina cunoștinței, lumina învierii, lumina cea neînserată. Cele mai mari descoperiri ale fizicii din ultimele secole au fost făcute sau verificate prin intermediul proprietăților luminii. Încercarea de reproducere a chipurilor transfigurate în lumină ale sfinților este o modalitate de laudă adusă lui Dumnezeu.

Lumina unește creația cu Dumnezeu și creația cu sine, însă această dimensiune slujitoare a luminii face ca aceste elemente să se cunoască unele cu altele, într-o cunoaștere supraratională. Coborârea Sf. Lumini la Ierusalim dovedește faptul că credința noastră ortodoxă este credința cea adevărată. Cu cât despărțirea de izvorul Luminii este mai mare, cu atât crește întunericul. Întunericul reprezintă despărțirea de Dumnezeu. Dumnezeu este Lumină, fapt ce permite fiecărui om care se angajează în lupta credinței să aibă posibilitatea de a deveni lumină, în calitatea de fiu al Lui Dumnezeu prin înfiere. Existența luminilor create este o participare la lumina necreată, care este Dumnezeu Însuși și Cuvântul Său. Lumina sa, necreată, permite existența și funcționarea luminilor create.

În urma acestui studiu realizat în baza unui set de principii metodologice, s-au obținut unele rezultate care pot servi drept baza pentru un alt viitor studiu ce ar putea să articuleze pe deplin ipoteza propusă cu privire la relația dintre lumină și YHWH, în lumea conceptuală antică din Israel, dar și relația dintre lumină și icoană, în cadrul învățaturii din Biserica Răsăriteană, aceste rezultate având posibilitatea de a plasa teza în contextul teologic mai larg și de a explora implicațiile potențiale pentru studii ulterioare.

Alese mulțumiri aduc părintelui profesor **Ioan Chirilă** pentru aportul consistent pe care l-a adus în definitivarea acestei cercetări și pentru răbdare de care a dat dovadă pe parcursul pregătirii mele științifice și spirituale.

Bibliografie

Ediții ale Sfintei Scripturi

- *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. Karl Elliger și Wilhelm Rudolph (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1987).
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediția Sfântului Sinod (București: EIBMO, 2015).
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, ediție jubiliară a Sfântului Sinod, (București: EIBMO, 2001).
- BĂLTICEANU, Francisca și Monica BROȘTEANU, *Biblia după Geneză* (București: Humanitas, 2017).

Dicționare și enciclopedii biblice

- BONDALICI, Dumitru, *Enciclopedia marilor personalități din Vechiul Testament* (Caransebeș: Diecezana, 2005).
- BOTTENVECK, G.J. și H. RINGGREN (ed.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, trad. J.T. Willis (1974).
- CRYSTAL, David, *Un dicționar de lingvistică și fonetică* (Oxford: Blackwell, 1985).
- GESENIUS, Wilhem, „אור,” în *Hebraisches und aramaisches Handwörterbuch über das Alte Testament* (Leipzig, 1921).
- MACKENZIE, Steven, „Bioluminescence”, în K. Lee LERNER, Brenda WILMOTH LERNER (eds.), *The Gale Encyclopedia of Science*, vol. 1 (Farmington Hills: Thomson Gale, 2004).
- PEI, Mario A., *Glossary of Linguistic Terminology* (New York: Universitatea Columbia, 1966); PEI, Mario A. și Frank GAYNOR, *A Dictionary of Linguistics* (Totowa: Littlefield, Adams, 1969).
- TOORN, K., B. BECKING și P.W. HORST (eds.), *Dictionary of deities and demons in the Bible* (Leiden/ Boston/ Grand Rapids: Brill/ Eerdmans, 1999).

Resurse patristice

- CALIST și IGNATIE XANTHOPOL, *Despre luminarea adevărată și despre cea mincinoasă, sau despre luminarea dumnezeiască și despre cea diavolească*, în *Filocalie 8*, trad. de Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 1979).
- CUV. EFTIMIE ZIGABENUL și SF. NICODIM AGHIORITUL, *Psaltirea În Tâlcuirile Sfinților Părinți* (Galați: Cartea Ortodoxă, 2003).
- SF. ATANASIE CEL MARE, *Despre întruparea Cuvântului*, în *PSB 15*, trad. de Dumitru Stăniloae (București: EIBMBOR, 1987).

- SF. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Comentariu la Evanghelia Sfântului Ioan*, în PSB 41, trad. de Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 2000).
- SF. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Comentariul la Evanghelia Sfântului Ioan*, în PSB 41, trad. de Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 2000).
- SF. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Despre închinarea și slujirea în Duh și în adevăr*, în PSB 38, trad. de Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 1991).
- SF. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Glafire la Ieșire*, în PSB 39, trad. de Dumitru Stăniloae (București: EIBMBOR, 1992).
- SF. DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete și școlile Sfântului Maxim Mărturisitorul*, trad. Dumitru Stăniloae (București: Paideia, 1996).
- SF. EFREM SIRUL, *Tâlcuire la Facere 1*, în *The Works of Our Father among the Saints, Ephraim the Syrian*, vol. 6 (Moscova: Theological Academy, Sergiev Posad, 1998), 287-8.
- Sf. GRIGORE PALAMA, *Tomosuri dogmatice – Viața – Slujba. Scrieri I* (Sibiu: Deisis, 2009).
- SF. GRIGORIE DE NAZIANZ, *Opere Dogmatice*, trad. de Gheorghe Tilea (București: Herald, 2002).
- SF. GRIGORIE PALAMA, *Despre lumină*, în *Filocalia 7*, trad. Dumitru Stăniloae (București: IBMO, 1977).
- SF. GRIGORIE PALAMA, *Tomul Aghioritic*, în *Filocalia 7*, trad. Dumitru Stăniloae (București: Humanitas, 2009).
- SF. IGNATIE BRIANCANINOV, *Despre înșelare* (Galați: Egumenița, 2010).
- SF. IOAN DAMASCHINUL, „*Traitées théologiques et éthiques*,” în *Sources Chrétiennes* 122, 64-65.
- SF. IOAN DAMASCHINUL, *Cele trei tratate contra iconoclaștilor*, trad. de Dumitru Fecioru (București: IBMO, 1998).
- SF. IOAN DAMASCHINUL, *Cuvânt la Schimbarea la Față a Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos*, în *Cuvântări la Sărbători Împărătești, la sărbători ale Maicii Domnului și la Sfinți*, trad. de Gabriel Mândrilă și Laura Mândrilă (București: IBMO, 2010).
- SF. IOSIF DE VOLOKOLAMSK, *Epistolă către iconar* (București: Sophia, 1994).
- SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, în PSB 80, trad. de Dumitru Stăniloae (București: EIMBOR, 1986).
- SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Răspunsuri către Talasie*, în *Filocalia 3*, trad. de Dumitru Stăniloae (București: Harisma, 1994).

- SF. NICOLAE VELIMIROVICI, *Credința poporului lui Dumnezeu – o explicare a Crezului*, trad. de Diana Potlog (București: Sophia, 2001).
- SF. NICOLAE VELIMIROVICI, *Simboluri și semne* (București: Predania, 2009).
- SF. SIMEON NOUL TEOLOG, „Traité théologiques et éthiques,” în *Sources Chrétiennes* 122, 165.
- SF. SIMEON NOUL TEOLOG, *Ale Dumnezeieștilor cântări, Iubirile, traducere de Isaac Dascălu* (București: Predania, 2008).
- SF. SIMEON NOUL TEOLOG, *Cateheze*, trad. de Ioan I. Ică jr. (Sibiu: Deisis, 2003).
- SF. SIMEON NOUL TEOLOG, *Discursuri teologice și etice*, trad. de Ioan I. Ică jr. (Sibiu: Deisis, 1998).
- SF. TEODOR STUDITUL, *Iisus Hristos prototip alicoanei Sale*, trad. de Ioan I. Ică jr. (Sibiu: Deisis, 1994).
- SF. TEOLIPT AL FILADELFIEI, *Despre ostenele călugărești*, în *Filocalia 7* (București: Humanitas, 2009).
- SF. VASILE CEL MARE, *Comentariu la cartea profetului Isaia*, în *PSB 2*, trad. de Al. Mihăilă (București: Basilica, 2009).
- SF. VASILE CEL MARE, *Despre Sfântul Duh*, în *PSB 12*, trad. de Constantin Cornițescu (București: IBMO, 1988).
- SF. VASILE CEL MARE, *Omilii la Hexaemeron*, în *PSB 17*, trad. de Dumitru Fecioru (București: IBMO, 1986).
- ST. AUGUSTINE, *City of God and Christian Doctrinem* (Grand Rapids: WM.B. Eerdmans Publishing Company, 2005).
- ST. SYMÉON LE NOUVEAU THÉOLOGIEEN, „Traité Théologiques,” în *SC* 122, 110.

Comentarii biblice

- BONHOEFFER, Dietrich, John W. DE GRUCHY și Douglas S. BAX, *Creation and Fall: A Theological Exposition of Genesis 1-3* (Minneapolis: Fortress Press, 1997).
- CASSUTO, U., *A Commentary on the Book of Genesis, Part One: From Adam to Noah*, trans. by Israel Abrahams (Jerusalem: The Magnes Press, 2010).
- DAVIDSON, Robert, *Genesis 1-11* (Cambridge: University Press, 1973).
- DAY, John, *From Creation to Babel: Studies in Genesis 1:11* (New York: Bloomsbury Publishing, 2013).
- HAMILTON, Victor, *The Book of Genesis, Chapters 18-25*, în *The New International Commentary on the Old Testament* (Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co., 1995).

- OSBORN, N.D. și H. HATTON, *A handbook on Exodus* (New York: United Bible Societies, 1999).
- RENO, Russell R., *Geneză* (Grand Rapids: Brazos Press, 2010).
- SCHROEDER, Joy A., *The Book of Genesis* (Grand Rapids: W.B.Eerdmans Publishing Co., 2015).
- WALTON, John H., Victor H. MATTHEWS și Mark W. CHAVALAS, *Comentariu cultural-istoric al Vechiul Testament* (Oradea: Casa Cărții, 2014).
- WILDBERGER, H., *A Continental Commentary, Isaiah 1-12* (Minneapolis: Fortress Press, 1991).

Cărți de specialitate

- AGACHI, Matei, *Lumina și Întunericul repere esențiale în creația artistică* (București: Eikon, 2019).
- ALEXANDRESCU, Emil, *Tainele și trăirea contemplației* (Iași: Minied, 2003)
- ARHIMANDRITUL SOFRONIE, *Mistica vederii lui Dumnezeu* (București: Adonai, 1995).
- ARNDT, Johann, *True Christianity – a Treatise on Sincere Repentance, True Faith, The Holy Walk of the True Cristian* (Philadelphia: The Lutheran Book Store, 1868).
- ASHTON, Dore (ed.), *Picasso on Art: A Selection of Views* (New York, 1972).
- BARRICK, William, *Old Testament Introduction Content Syllabus* (California: Sun Valley, 2012).
- BENVENISTE, Emile, *Essays on General Linguistics* (Coral Gables: University of Miami, 1971).
- BENZ, Ernst, *The Eastern Orthodox Church: Its Thought and Life* (Londra: Routledge, 2017).
- BERGER, Calinic, *Teognosia – sinteza dogmatică și duhovnicească a părintelui Dumitru Stăniloae* (Sibiu: Deisis, 2014).
- BILLINGTON, James H., *The Icon and the Axe – An Interpretive History of Russian Culture* (New York: Vintege Books, 2010).
- BIZĂU, Ioan, *Liturghie și teologie* (Cluj-Napoca: Patmos, 2009).
- BRECK, John, *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, trad. de Ioana Tămăian (Cluj-Napoca: Patmos, 2003).
- BUZAȘI, Ion, *Poezia religioasă românească* (Cluj-Napoca: Dacia, 2003).
- CHADWICK, John W., *The Bible of to-day; a course of lectures* (New York & London: G.P. Putman's sons, 1887).
- CHIFĂR, Nicolae, *Iconologie și iconoclasm* (Sibiu: Ed. Andreiana, 2010).

- CHIRILĂ, Ioan, *Model, Chip, Sens* (București: Eikon, 2017).
- CHIRILĂ, Ioan, *Scara Cuvântului – Eseuri omiletice* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2017).
- CHIRILĂ, Ioan, *Urme pe cer* (Cluj-Napoca: Limes, 2016).
- CLAUDE-LARCHET, Jean, *Teologia Energiilor Dumnezeiești – de la origini până la Sfântul Ioan Damaschin* (București: Basilica, 2016).
- COJOLEANCĂ, Bogdan, *Interpretarea patristică a Sfintei Scripturi în programul iconografic al mănăstirilor cu pictură exterioară din nordul Moldovei* (București, 2012).
- COSTEL, Toma, *Spiritualitatea luminii la Sfântul Simeon Noul Teolog* (teza de doctorat) (Sibiu, 2014).
- CROSS, F.M., *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel* (Cambridge, 1973).
- DAMIAN, Teodor, *Implicațiile spirituale ale teologiei icoanei* (Cluj-Napoca: Eikon, 2003).
- DANIELÉLOU, J., *Simboluri creștine primitive* (Timișoara: Amarcord, 1995).
- DAVIES, G.H., *The Ark in the Psalms, Promise and Fulfillment* (Edinburgh, 1963).
- DE SAUSSURE, Ferdinand, *Curs de lingvistică generală* (București: Antet, 2011).
- DUMITRACHE, Eduard M.A., *Imaginea luminii în iconografia bizantină* (București, 2011).
- ELIADE, Mircea, *Sacrul și profanul*, trad. de Rodica Chira (București: Humanitas, 1992).
- EPPS, William, *In Search Of: Old Testament – Solid Foundation* (Bloomington: AuthorHouse, 2015).
- EVDOCHIMOV, Paul, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții* (București: Meridiane, 1993).
- EVDOKIMOV, Paul, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu* (București: Anastasia, 1973).
- FAURE, Elie, *Istoria artei*, vol. 3 (București: Meridiane, 1970).
- GARVIN, Hugh C., *What the Bible teaches* (Eldon: Gravin, 1908).
- GIBSON, Joyce, *The Book of Genesis – The Smart Guide to the Bible Series* (Thomas Nelson, 2007).
- GRANT, Frederick W., *Genesis in the Light of the New Testament* (USA: Irving Risch, 2015).
- GUSEV, Nikolai, Mihail DUNAEV, Rafail KARELIN, *Îndrumar iconografic* (București: Sophia, 2007).

- GZELLA, Holger, *Languages from the World of the Bible* (Boston/ Berlin: De Gruyter, Inc., 2009).
- HALEVY, J., *Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitiques* (Paris, 1874).
- HIVDBERG, F.O., *La déesse TNT* (Copenhaga, 1979).
- HJELMSLEV, Louis, *Language: An Introduction*, trans. F. J. Whitfield (Madison: University of Wisconsin, 1970).
- HOFFMEIER, James K., *Arheologia Bibliei* (Oradea: Casa Cărții, 2009).
- HUSSEY, J.M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (New York: OUP Oxford, 1986).
- JAKSON, Joseph W., *Genesis: the King Promised* (Bloomington: WestBowPress, 2014).
- KONDAKOV, Nikodim, *Icoane* (Chișinău: Sirrocco Cartier, 2000).
- KONDAKOV, Nikodim, *Icons* (New York: Parkstone Press International, 2015).
- KORDIS, George, *Hierotypos – Teologia icoanei după Sfinții Părinți* (București: Ed. Bizantină, 2002).
- KRIVOCHINE, Basile, *Dans la lumière du Christ, Saint Symeon le Nouveau Théologien (949 – 1022). Vie – Doctrine – Spiritualité* (Chevetogne, 1980).
- KRIVOCHINE, Basile, *În lumina lui Hristos* (București: IBMO, 1997).
- KRIVOȘEIN, Vasili, *În Lumina Lui Hristos, Viața și învățătura duhovnicească ale Sfântului Simeon Noul Teolog*, trad. de Ioan-Vasile Leb și Gheorghe Iordan (București: IBMO, 2005).
- LARCHET, Jean-Claude, *Iconarul și artistul* (București: Sophia, 2008).
- LEMENI, Adrian, *Sensul Eshatologic al Creației* (București: Asab, 2007).
- LIMOURIS, Gennadios, *Icons. Windows on Eternity – Theology and Spirituality in Colour* (Geneva: WCC Publications, 1990).
- LOSSKY, Vladimir, *In the Image and Likeness of God* (Crestwood, 1974)8.
- LOSSKY, Vladimir, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit* (București: Anastasia, 1992).
- LOUTH, Andrew, *Originile tradiției mistice creștine* (Sibiu: Deisis, 2002).
- LUNDIN, Roger, *Believing Again – Doubt and Faith in a Secular Age* (Grand Rapids: William Eerdmans Publishing Co., 2009).
- MALONEY, G., *St. Symeon the Theologian: Hymns of Divine Love* (Denville, 1975).
- MALONEY, G., *The Mystic of Fire and Light*, (Denville, 1975).
- MARITAIN, Jacques, *Art and Scholasticism and the Frontiers of Poetry*, trans. Joseph W. Evans (New York, 1962).
- MEYENDORFF, John, *A Study of Gregory Palamas*, trans. George Lawrence (Wing Road, 1964).

- Michael QUENOT, *Icoana – fereastră spre Absolut* (București: Ed. Enciclopedică, 1993).
- MIHALACHE, Sorin, *Lumina Celui Nevăzut. O privire teologică în raționalitatea Creației și teoriile științifice recente despre Univers*, vol. 1 (Iași: Ed. Universității Alexandru Ioan Cuza, 2016).
- MISLER, Nicoletta (ed.), *Pavel Florensky, Beyond Vision: Essays on the Perception of Art*, trans. Wendy Salmond (London, 2002).
- MITROVIC, Todor, *Carte de Pictură – bazele Iconografiei* (București: Ed. Bizantină, 2015).
- MONDZAIN, Marie-Jose, *Imaginea Icoană – Iconomie – surse bizantine ale imaginarului contemporan* (București: Sophia, 1996).
- MOORE, Lazarus, *Sfântul Serafim de Sarov*, trad. de Paul Bălan (București: Agapis, 2002).
- MUNTEANU, Marcel Gh., *Teme iconografice creștine* (Cluj-Napoca: Limes, 2015).
- MUNTEANU, Marcel Gh., *Tipologia Artei Bizantine* (Cluj-Napoca: Renașterea, 2012).
- NEAGA, Nicolae, *Hristos în Vechiul Testament* (Cluj-Napoca: Renașterea, 2017).
- NEGOIȚĂ, Alexandru, *Teologia Vechiului Testament* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1992).
- QUENOT, Michael, *Icoana – fereastră spre absolut* (București: Ed. Enciclopedică, 1993).
- OZOLIN, Nicolai, *Chipul lui Dumnezeu, chipul omului* (București: Anastasia, 1998).
- PEERS, Glenn, *Trupuri imateriale – reprezentări bizantine ale îngerilor* (București: Nemira, 2011).
- PELIKAN, Jaroslav, *Tradiția creștină. O istorie a dezvoltării doctrinei. Nasterea tradiției universale (100-600)*, vol. 1, trad. de Silvia Palade (Iași: Polirom, 2004).
- PHILON DIN ALEXANDRIA, *Opere*, trad. de Cicoș Octavian (București, 2017).
- PLEȘU, Andrei, *Despre îngeri* (București: Humanitas, 2016).
- PLETT, Heinrich F., *Știința textului și analiza de text – semiotică, lingvistică și retorică* (București: Ed. Univers, 1983).
- QURRA, Abu, *Despre cinstirea Sfintelor Icoane* (București: Ed. Universul Enciclopedic Gold, 2012).
- REAGAN, Charles E. și David STEWART (eds.), *The Philosophy of Paul Ricoeur: An Anthology of His Works* (Boston: Beacon, 1978).
- REDLICH, Edwin B., *The early traditions of Genesis*, vol. 4 (Michigan: University Press, 2011).

- REINDL, J., *The View of Anxiety of Gods of Appearance of Old Testament* (Leipzig, 1970).
- ROUSSEAU, Daniel, *Icoana – Lumina Feței Tale* (București: Sophia, 2004).
- RUARK, Joel D., *The Theological Significance of Light (אור) in the Old Testament: An Applied Cognitive Linguistic Study* (Stellenbosch University, 2017).
- SAHAROV, Nicholas, *Iubesc, deci exist* (Sibiu: Deisis, 2008).
- SAHAS, Daniel, *Icon and Logos: Sources in Eighth-Century Iconoclasm* (Toronto, 1986).
- SCHAEFFER, Francis A., *Art and the Bible* (Leicester: InterVarsity Press, 2009).
- SCHIBILLE, Nadine, *Hagia Sophia And The Byzantine Aesthetic Experience* (Burlington: Ashgate Publishing Company, 2014).
- SCORȚEA, Bogdan, „Despre vederea lui Dumnezeu în lumină,” *Studii Teologice* 1 (2006).
- SEMEN, Petre și Liviu PETCU, *Părinții Capadocieni* (Iași: Ed. Fundației Academice „Axis”, 2009).
- SENDLER, Egon, *Icoana – chipul nevăzutului* (București: Sophia, 2005).
- SENDLER, Egon, *Icoanele bizantine ale Maicii Domnului* (București: Sophia, 1992).
- SPENSER, Terry M., *Biblical hermeneutics. A treatise on the interpretation of the Old and New Testaments* (Cincinnati/ New York: Cranston & Stowe/ Phillips & Hunt, 1890).
- STAMM, J.J., *The Akkadian Namengebung* (Darmstadt, 1968).
- STĂNILOAE, Dumitru, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu (II)* (București: Cristal, 1995).
- STĂNILOAE, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 1 (București: IBMO, 1997).
- STĂNILOAE, Dumitru, *Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama* (București: Scripta, 1993).
- STĂNILOAE, Dumitru, *Iisus Hristos, lumina lumii și îndumnezeitorul omului* (București: Anastasia, 1993).
- STEINHARDT, Nicolae, *Dăruind vei dobândi* (Rohia: Ed. Mănăstirii, 2006).
- TARABUKIN, Nikolai M., *Sensul icoanei* (București: Sophia, 2008).
- TARASOV, Oleg, *Icon and Devotion* (London: Reaktion Books Ltd., 2002).
- TERTULIAN, *Tratate Dogmatice și apologetice, Adversus Praxean (Împotriva lui Praxeas)*, trad. de Dionisie Pârvuloiu (Iași: Polirom, 2007).
- THOMPSON, Daniel V jr., *Practica picturii în tempera* (București: Sophia, 2004).
- TORRANCE, Alan J., *Persons in communion – Trinitarian description and human participation* (Edinburgh: T&T Clark, 1996).

- TRISTAN, Frédérick, *Primele imagini creștine. De la simbol la icoana secolele II-IV* (București: Meridiane, 2002).
- TSAKIRIDOU, C.A., *Icons in Time, Persons in Eternity – Orthodox Theology and the Aesthetisc of the Christian Image* (New York: Routledge, 2016).
- USPENSKY, Leonid și Vladimir LOSSKY, *Călăuziri în lumea icoanei* (București: Sophia, 2006).
- USPENSKY, Leonid, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă* (București: Anastasia, 1994).
- USPENSKY, Leonid, *Teologia icoanei*, trad. de Ciprian Vidican și Elena Derevici (Cluj-Napoca: Patmos, 2002).
- VAUX, Kenneth L. and K.K. YEO, *The Theology of Light and Sight: An Interfaith Perspective* (Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2011).
- VEITH, Gene E. Jr., *Starea Artelor – o incursiune în istoria artei de la originile ei antice până în prezent* (Oradea: Cartea Creștină, 2000).
- VERZAN, Sabin, *Biblia cu ilustrații* (București: IBMO, 2002).
- VIȘAN, Roberto Cristian, *Argumente pentru cinstirea Sfintelor Icoane în Sfânta Scriptură și în Sfânta Tradiție Ortodoxă* (Pitești: Ebook, 2018).
- VOICU, Constantin, *Studii de Teologie Patristică* (București: IBMO, 2004).
- VON BALTHASAR, Hans Urs, *Liturghia cosmică. Lumea în gândirea Sfântului Maxim Mărturisitorul*, trad. de Alexandru Roșu (Iași: Doxologia, 2018).
- von BALTHAZAR, Hans Urs, *The Glory of the Lord, A Theological Aesthetics*, trans. by Erasmo Leiva-Merikakis (Ignatius Press, 1983).
- WATSON, Bruce, *Light – A Radiance History from Creation to the Quantum Age* (USA: Bloomsbury, 2016).
- WILBUR, Richard, *New and Collected Poems* (New York: Harcourt, 1988).

Studii de specialitate

- ACHTEMEIER, E.R., „Jesus Christ, the Light of the World: The Biblical Understanding of Light and Darkness,”. *Interpretation* 17.4 (1963).
- ARAKAKI, Robert, *The Biblical Basis For Icons*, în <https://blogs.ancientfaith.com/orthodoxbridge/is-there-a-biblical-basis-for-icons/> (accesat în 19 mai 2020).
- ARTEMI, Eirini, „Cyril of Alexandria speaks for God in his interpretation of the Holy Bible,” *Acta Theologica* 34.1 (2014): 1-16.

- BEELEY, Christopher, „Cyril of Alexandria and Gregory Nazianzen: Tradition and Complexity in Patristic Christology,” *Journal of Early Christian Studies* 17.3 (2009).
- BENTHIEN, George W., *The Creation Days in Genesis*, 5, în https://www.academia.edu/38106520/The_Creation_Days_in_Genesis (accesat în 12 aprilie 2020).
- BIZĂU, Ioan, *Incursiuni în teologia și arta icoanei*,” în *Ce este icoana?*, Vasile Manea ed. (Alba-Iulia: Reîntregirea, 2005).
- CHIRILĂ, Ioan, „Teologia luminii în Vechiul Testament,” în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă II* (1992-1994) (Cluj-Napoca: Arhidiecezana, 1999).
- CHIRILĂ, Ioan, „Întru lumina Ta vom vedea lumină (Ps 35,9) – despre lumină și taina întinericului în care se află Dumnezeu (Ieș 20,21),” în „*Voi pune înaintea Ierusalimul, ca început al bucuriei mele*”. In *Honorem Pr. Prof. Univ. Dr. Dumitru Abrudan la împlinirea vârstei de 80 ani*, eds. Aurel Pavel și Nicolae Chifăr (Sibiu: Astra Museum, 2018), 214-37.
- CHIRILĂ, Ioan, „Kavod și Şekina – Slava lui Dumnezeu spre luminarea creaturii,” în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă*, tomul 14 (2011-2014), Vasile Stanciu ed. (Cluj-Napoca: Renașterea, 2014), 19-26.
- CHIRILĂ, Ioan, „Lumina dumnezeiască în teologia profeților mici,” în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă*, tomul 18 (2017-2018), ed. Vasile Stanciu (Cluj-Napoca: Renașterea, 2019).
- CHIRILĂ, Ioan, „*Luminează-te, luminează-te, Ierusalime!*” (Is 60,1) – revărsarea luminii dumnezeiești și devenirea întru lumină,” în *Sfânta Scriptură în Biserică și Istorie. Studii Teologice în onoarea pr. prof. dr. Vasile Mihoc*, eds. Alexandru Ioniță și Daniel Mihoc (Sibiu: Ed. Andreiană / Astra Museum, 2018), 166-85.
- CHIRILĂ, Ioan, „Philological reflections – The first day (Genesis 1:2-5),” *Romanian Orthodox Old Testament Studies* 2 (2009).
- CHIRILĂ, Ioan, „Telosul omului, contemplație sau pragmatism,” *JSRI* 1 (2002).
- CHIRILĂ, Ioan, „*Veniți să umblăm în lumina Domnului*” (Is 2,5) – discursul isaian despre lumina dumnezeiască,” în *In honorem pr. prof. univ. dr. Vasile Stanciu*, ed. Daniel Mocanu (Cluj-Napoca: PUC, 2018), 91-107.
- CHIRILĂ, Ioan, Stelian PAȘCA-TUȘA, Adrian MĂRINCEAN, Bogdan ȘOPTERIAN, „The divine light. The sight and experience of it in Gregory Palamas theology,” *Astra Salvensis* 13 (2019): 221-230.

- CHIRILĂ, Ioan, Stelian PAȘCA-TUȘA, Ioan POPA-POTA și Claudia-Cosmina TRIF, „Light – icon/stained glass – illumination,” *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 50 (2018): 96-108.
- DHORME, E., „L'emploi métaphorique des noms des parties corps,” *RB* 30 (1921).
- EGGER, Maxim, „Archimandrite Sophrony, moine pour le monde,” *Buisson Ardent* 1 (1993).
- EXEL, J. S., *The Creation of Light*, în https://biblehub.com/sermons/auth/exell/the_creation_of_light.htm (accesat 22 februarie 2020).
- INGOLD, David, „Lighth: a biblical study on the theology of light,” *MC* 13 (2012).
- Jeremy D. LYON, „Genesis 1,1-3 and the Literary Boundary of Day One,” *Journal of the Evangelical Theological Society* (2019): 284-285.
- LOUTH, Andrew, „And If You Pray Truly, You Are a Theologian’: Some Reflections on Early Christian Spirituality,” in Jill RAIT (ed.), *Paine Lectures in Religion, Wisdom of the Byzantine Church: Evagrius of Pontos and Maximus the Confessor* (Columbia, 1997).
- OANCEA, Constantin, „Utilizarea termenului *lumină* în Vechiul Testament,” *Revistă Teologică* 2 (2006): 112-121.
- PAȘCA-TUȘA, Stelian, „Expresii lirice/psalmice – premize pentru rugăciunea inimii,” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Theologia Orthodoxa* 1 (2011).
- PAȘCA-TUȘA, Stelian, „Psalm 4 – Isagoge, Exegetical and Theological Interpretation (Part II),” *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Theologia Orthodoxa* 2 (2016).
- PETRARU, Gheorghe, „Cunoașterea lui Dumnezeu după Sfântul Simeon Noul Teolog,” în *Teologia mistică poetică – Imnele iubirii dumnezeiești ale Sfântul Simeon Noul Teolog – 1000 de ani de la compunerea lor*, eds. Ioachim Băcăoanu și Ioan Bărgăoanu (București: Basilica, 2012).
- STATHOPOULOS, Demetri, „The divine light in the poetry of St. Symeon The New Theologian (949-1025),” în *The greek Orthodox Theological Review* 2 (1974).
- SVERRE, Aalen, „אור,” în *Theological Dictionary of the Old Testament*, G.J. Botterweck, H. Ringgren and H. Fabry (eds.), trans. by D.W. Stott (Grand Rapids: Eerdmans, 1974).
- VATAMANU, Cătălin, „Fundamente biblice ale teologiei luminii dumnezeiești, în scrierile Părintelui Stăniloae,” *Teologie și Viață* 9-12 (2013): 22-33.

- WEINANDY, Thomas, „Cyril and the Mystery of the Incarnation,” în *The theology of St Cyril of Alexandria*, eds. Thomas Weinandy și Daniel Keating (London/New York: T&T Clark Ltd, 2003).
- WILKEN, Robert, „Cyril of Alexandria as Interpreter of the Old Testament,” în *The theology of St Cyril of Alexandria*, eds. Thomas Weinandy și Daniel Keating (London/New York: T&T Clark Ltd, 2003).